

IDZI PANIC

„Item in Cula sunt XL mansi, de quibus...”

Uwagi na temat kategorii osad

wymienionych w *Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*

Jednym z najważniejszych, jeśli nie wręcz najważniejszym, źródeł do badań nad dziejami osadnictwa na Śląsku we wczesnym średniowieczu jest przekaz znany pod nazwą *Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*, (*Księga uposażeń biskupstwa wrocławskiego*)¹. Zawiera on wykaz bardzo wielu miejscowości, które powinny uiszczać dziesięcinę na rzecz biskupstwa wrocławskiego. Czas spisania tego przekazu przypadł na przełom XIII i XIV wieku. Umownie przyjmuje się niekiedy, iż miało to miejsce około 1300–1305 roku². Dodajmy – wychodząc nieco poza zakres artykułu – iż data ta jest o tyle ważna, że w związku z odradzającą się samorządowością w Polsce liczni działacze samorządowi na jej podstawie podejmują starania o uznanie daty założenia swojej miejscowości³.

Podczas lektury owego źródła już na pierwszy rzut oka zauważamy, że znalazły się w nim liczne osady, których istnienie jest poświadczane w wielu innych, powszechnie znanych przekazach, w tym również nawet tak stare miasta, jak na przykład Racibórz czy Koźle, które – zanim zostały wzmiankowane w źródłach dyplomatycznych⁴ – pojawiły się już w najstarszej

¹ *Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*. Wyd. H. Markgraf, J. W. Schulte. In: *Codex diplomaticus Silesiae*. T. 14. Breslau 1889.

² Tamże, s. 91, przyp. 1.

³ Wśród znanych nam tego rodzaju inicjatyw należy wymienić m.in. zabiegi władz samorządowych znanego beskidzkiego ośrodka turystycznego i zarazem kurortu, czyli Ustroń. Celem tych zabiegów jest opublikowanie monografii poświęconej przeszłości i sytuacji współczesnej tego miasta.

⁴ Koźle na przykład po raz pierwszy pojawiło się w źródłach dyplomatycznych w 1155 r. Por. *Kodeks dyplomatyczny Śląska*. T. 1. Wyd. K. Małeczyński. Wrocław 1956, nr 35.

z zachowanych polskich kronik, czyli w *Kronice* Galla Anonima⁵. Pobieźna analiza *Liber foundationis*..., bez konkordacji z innymi współczesnymi mu przekazami, przede wszystkim dyplomatycznymi, może więc sugerować, że pisarz biskupi zestawiał w nim jeśli nie całość, to przynajmniej absolutną większość substancji osadniczej Śląska u schyłku XIII wieku. W trakcie badań rozwoju osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu (czyli na późniejszym Górnym Śląsku⁶) zauważyliśmy jednak, iż pewna grupa osad została wzmiankowana w *Liber foundationis*... po raz pierwszy⁷. Poczynione wówczas spostrzeżenia skłoniły nas do podjęcia szczegółowych studiów źródłoznawczych nad omawianym przekazem, których ostatecznym rezultatem powinno być w przyszłości opracowanie monografii poświęconej w całości temu przekazowi.

Wśród wielu innych kwestii związanych z analizą źródłoznawczą omawianego przekazu za najpilniejsze do rozpatrzenia uznaliśmy przede wszystkim trzy problemy, a mianowicie: ustalenie, czy pisarz biskupi, grupując poszczególne osady w większe zespoły osadnicze, kierował się podziałem terytorialnym księstwa opolskiego, przyjętym przez władzę książęcą (czyli na okręgi kasztelańskie); rozwiązanie problemu występowania dwóch osad pod jedną nazwą oraz odpowiedź na pytanie, czy w *Liber foundationis*... zostały ujęte wszystkie (lub prawie wszystkie) miejscowości, które istniały na Śląsku w momencie spisywania tego źródła, a jeśli nie, to jakimi kryteriami kierowała się kancelaria biskupia, decydując się na wprowadzenie określonej osady na listę. Dwa pierwsze spośród wymienionych zagadnień zostały przez nas opracowane w ostatnim czasie⁸. Przypomnijmy w tym miejscu

⁵ Koźle i Racibórz wspomina m.in. około 1108 r. Gall Anonim. Por. Anonim tzw. Gall: *Kronika polska*. Przeł. R. Grodecki. Przekład przejrzał, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia. Wyd. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 124.

⁶ Przypomnijmy w tym miejscu ponownie, że terytorium, które kryje się dzisiaj pod pojęciem Góry Śląsk, aż do schyłku XIII w. stanowiło podstawę władztwa księcia Władysława opolskiego, w źródłach zaś ówczesnych występowało pod nazwą księstwa opolskiego; termin Góry Śląsk pojawił się dopiero w XV w. Por. W. Semkowicz: *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*. W: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. T. 1. Red. S. Kutrzeba. Kraków 1933, s. 22 i nn.; J. Wyrozumski: *Przejście księstwa cieszyńskiego pod panowanie czeskie*. „Pamiętnik Cieszyński” 1993, T. 7, s. 80 i nn.; I. Panic: *Suwerenność skarbową książąt górnośląskich w średniowieczu*. „Pamiętnik Cieszyński” 1992, T. 4, s. 5–22.

⁷ I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*. Katowice 1992, passim.

⁸ Kryteria, jakimi kierował się pisarz kancelarii biskupiej, grupując określone osady w większe zespoły, omówiliśmy częściowo w poprzednim tomie, por. I. Panic: „*Iste sunt ville circa...*”. *Z badań nad Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*. W: *Wiekі stare i nowe*. Red. I. Panic, M. W. Wanatowicz. T. 2. Katowice 2001, s. 51–62. Problem występowania dwóch osad pod jedną nazwą rozpatrzyliśmy wstępnie w artykule zatytułowanym „*Sucha utraque*”. *Z badań nad Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*. W: *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Profesora Wacława Korty (1919–1999)*. Wrocław 2001, s. 265–270.

jedynie, iż w świetle uzyskanych wyników musimy ostatecznie odrzucić tezę o istnieniu związku między podziałem terytorialnym księstwa opolskiego a układem przyjętym w *Liber foundationis*...

Konstatacja ta pozwala nam przejść do kolejnej fazy badań nad tym źródłem, czyli do podjęcia próby odpowiedzi na pytanie o kryteria, jakimi kierowali się urzędnicy kancelarii biskupów wrocławskich przy umieszczaniu określonej miejscowości w spisie dziesięcin. Rozpatrzenie tej kwestii pozwoli nam ostatecznie wyjaśnić, czy pominięcie niektórych osad, istniejących na Śląsku w chwili spisywania *Liber foundationis*..., było rezultatem na przykład niezbyt starannej pracy pisarza biskupiego, czy też ten stan rzeczy wynikał z celowego zabiegu urzędników biskupich i – co za tym idzie – wpisywania do omawianego źródła jedynie konkretnej grupy osad. W konsekwencji zaś uzyskamy pełną informację na temat wartości *Księgi uposażeń*... jako źródła do badań różnorodnych procesów historyczno-osadniczych, a także gospodarczych.

Chcąc odpowiedzieć na to pytanie, zastosujemy następującą procedurę badawczą. Na początek przyjrzymy się, w jakim momencie ujawniły się w źródłach miejscowości, do których odwoływał się pisarz biskupi, grupując pewną liczbę punktów osadniczych w większe zespoły. Następnie spróbujemy ustalić, czy pozostałe z osad wymienionych w *Liber foundationis*... ujawniły się w źródłach po raz pierwszy, czy też znamy je z wcześniejszych przekazów. W tym też miejscu zastanowimy się, jakie mogły być przyczyny ewentualnego pominięcia przez urzędników biskupich części osad ówczesnego księstwa opolskiego w *Liber foundationis*... Rozważania na temat czasu ujawnienia się w źródłach miejscowości stanowiących centra różnych okręgów będziemy prowadzić, uwzględniając terytorium całego księstwa opolskiego. Kwestie szczegółowe natomiast, odnoszące się do czasu pojawienia się po raz pierwszy w źródłach innych grup miejscowości, zostaną rozpatrzone głównie na podstawie byłych kasztelanii Olesna i cieszyńskiej.

Przechodząc do rozpatrzenia omawianego problemu, przyjrzymy się na początek, w jakim okresie pojawiły się w źródłach te miejscowości, wokół których pisarz biskupi grupował poszczególne, wymieniane przez siebie osady. Pierwszą z nich było miasto będące własnością biskupów wrocławskich, czyli Ujazd⁹, od której to zresztą osady ten fragment źródła otrzymał swoją nazwę (*Registrum Wyasdense*)¹⁰. Osada ta po raz pierwszy wystąpiła w źródłach dyplomatycznych bardzo wcześnie, już bowiem w 1155 roku, pod nazwą *circuitio iuxta Cozli*¹¹.

⁹ Ujazd przeszedł w ręce biskupów wrocławskich w 1222 r. na mocy decyzji księcia Kazimierza opolskiego. Por. *Kodeks dyplomatyczny Śląska*. T. 3. Wyd. K. Małeczyński. Wrocław 1964, nr 269; I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie*..., s. 74.

¹⁰ W *Liber foundationis*... na stronie 91 ten fragment diecezji wrocławskiej, którą stanowiła określona część terytorium księstwa opolskiego, a także samą miejscowość zapisano jako *istud est registrum procuracie Wyasdensis*.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*..., T. 1, nr 35.

Kolejne dwie miejscowości, do których odwoływał się pisarz biskupi jako do ośrodków, wokół których grupował określone wioski uiszczające diecieńcinę na rzecz biskupstwa wrocławskiego (w różnej zresztą formie), to Strzelce i Toszek¹². Spośród nich o wiele wcześniej, gdyż w 1223 roku, wystąpił na dokumentach Toszek, kiedy to wzmiankowano o nim jako o siedzibie kasztelanów¹³. Strzelce natomiast pojawiły się w źródłach dyplomatycznych w 1271 roku¹⁴, jakkolwiek miasto to było osadą bez wątpienia o wiele starszą (analogicznie zresztą jak Toszek¹⁵), o czym świadczą materiały pochodzące z wykopalisk archeologicznych¹⁶.

Następną grupę osad pisarz biskupi lokalizował wokół Pyskowic oraz Zbrosławic, a także sąsiadujących z nimi Gliwic¹⁷. Pierwsza pewna wiadomość na temat Pyskowic zapisana w źródłach dyplomatycznych pochodzi z 1315 roku, kiedy to wśród rajców bytomskich wystąpił Tyło z Pyskowic¹⁸, niemniej istnieją pośrednie przesłanki źródłowe, pozwalające datować czas powstania tego późniejszego miasta na połowę XIII wieku¹⁹. Zbrosławice dla odmiany ujawniły się w roku 1282, a więc mniej więcej 20 lat przed spisaniem *Liber foundationis...*²⁰, Gliwice natomiast w 1276 roku²¹.

Kolejne interesujące nas ośrodki miejskie, stanowiące centrum lokalnych skupisk osadniczych, to Opole, Niemodlin oraz Krapkowice²². Spośród nich najstarszą miejscowością było Opole, które swoją nazwę wywodzi od plemienia wzmiankowanego już w zapisie pochodzącej z połowy IX wieku, znanej pod nazwą Geografa Bawarskiego²³. Miasto to bardzo wcześnie pojawia się również w źródłach dyplomatycznych, a około 1217 roku Opo-

¹² Stosowny fragment zapisu źródłowego brzmi: *iste sunt ville circa Strelicz, Tosses et Wyasd* – por. *Liber foundationis...*, s. 93.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny Śląska...*, T. 3, nr 269.

¹⁴ *Schlesisches Urkundenbuch*. T. 3. Hrsg. W. Irgang. Köln–Graz–Wien 1984.

¹⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 6. Z. 5. Red. I. Rejduch-Samkowa i J. Samek. Warszawa 1966, s. 94.

¹⁶ J. Kaźmierczyk: *Pradzieje ziemi strzeleckiej*. W: *Ziemia strzelecka. Szkice monograficzne*. Wrocław 1970, *passim*.

¹⁷ *Iste sunt decime et fertones circa Piscowitz et Sbroslawitz* – por. *Liber foundationis...*, s. 96. Na temat Gliwic zapisano: *iste sunt ville circa Glywitz solventes fertones* – Tamże.

¹⁸ *Regesten zur schlesischen Geschichte*. T. 17. Wyd. C. Grünhagen, K. Wutke. Breslau 1898, nr 3454.

¹⁹ Por. I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie...*, s. 89; H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*. Breslau 1902, s. 229.

²⁰ I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie...*, s. 90.

²¹ *Schlesisches Urkundenbuch*. T. 4. Hrsg. W. Irgang. Köln–Graz–Wien 1988, nr 290.

²² *Iste sunt decime et fertones circa Oppol, Nemodlin alias Falkenberg et Crapcowitz* – por. *Liber foundationis...*, s. 98.

²³ *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*. W: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. T. 3. Wyd. D. Bartoňkova, L. Havlik, I. Hrbek, J. Ludvikovsky, R. Večerka. Brno 1969, s. 291.

le otrzymało prawa miejskie²⁴. Niemodlin dla odmiany ma o wiele późniejszą od Opola proveniencję, chociaż w porównaniu z innymi miejscowościami Górnego Śląska uznajemy go za osadę bardzo starą. W źródłach dyplomatycznych po raz pierwszy pojawił się w 1224 roku na dyplomie księcia Kazimierza opolskiego, przez którego (piórem pisarza książęcego) został nazwany *villa nostra Nemodlim*²⁵. Najpóźniej z wymienionych osad ujawniły się Krapkowiece, o których słyszymy po raz pierwszy w roku 1294²⁶.

Olesno i Lubliniec, położone na północ od Opola, to miejscowości, które stanowiły punkt odniesienia dla wiosek zlokalizowanych na północno-wschodnich krańcach diecezji wrocławskiej²⁷. Olesno ujawniło się w źródłach pisanych w 1226 roku²⁸, natomiast Lubliniec około 1270 roku²⁹.

Po przeciwnej stronie księstwa opolskiego leżały kolejne interesujące nas osady, a mianowicie Ścinawa oraz Biała³⁰. Obie miejscowości pojawiły się w przekazach pisanych bardzo wcześnie, Biała bowiem w 1225 roku³¹, Ścinawa natomiast rok później, czyli w 1226 roku³².

Skupiska osadnicze położone w sąsiedztwie „zespołów” Ścinawy i Białej lokalizowano, odnosząc je do Głogówka i Koźła³³. Osady te pojawiły się w źródłach pisanych bardzo wcześnie. Koźle – jak już wspominaliśmy – wymienił około 1108 roku jako pierwszy Gall Anonim³⁴, Głogówek zaś pojawił się zaraz w początkach XIII stulecia, w latach 1213–1217³⁵.

Równie wcześnie jak Koźle pojawiło się w źródłach pisanych kolejne miasto, stanowiące centrum zespołu osadniczego, zestawionego przez pisarza *Liber foundationis*..., a mianowicie Racibórz³⁶, który – jak już wiemy – wspomina Gall Anonim, opisując wydarzenia na pograniczu polsko-czeskim około 1108 roku³⁷.

Przedostatni zespół osadniczy wzmiankowany w *Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego* koncentrował się wokół Rybnika, Wodzisławia

²⁴ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*. T. 2. Wyd. K. Małeczyński i A. Skowrońska. Wrocław 1959, nr 181.

²⁵ Tamże, T. 3, nr 297.

²⁶ *Regesten*, nr 3157.

²⁷ *Iste sunt decime et fertones circa Olesno et Lublyn* – por. *Liber foundationis*..., s. 101.

²⁸ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*..., T. 3, nr 309.

²⁹ I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie*..., s. 39.

³⁰ *Item circa Stynaviam et Belam alias Czolz* – por. *Liber foundationis*..., s. 103.

³¹ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*..., T. 3, nr 308.

³² Tamże, nr 314. Por. też I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie*..., s. 69.

³³ *Iste sunt decime et maldrate circa Glogoviam et Coslam* – por. *Liber foundationis*..., s. 104.

³⁴ Por. przyp. 5.

³⁵ *Schlesisches Urkundenbuch*. T. 1. Hrsg. H. Appelt. Köln–Graz–Wien 1963–1968, nr 143.

³⁶ *Iste sunt decime et maldrate circa Rathibor* – por. *Liber foundationis*..., s. 107.

³⁷ Por. przyp. 5.

i Żor³⁸. Pierwsze dwa miasta posiadają zapisy, które pozwalają odnosić czas ich powstania na co najmniej wiek XII³⁹. Żory wprawdzie zostały wymienione po raz pierwszy w 1272 roku, przy okazji przeniesienia wioski tej osady, wówczas jeszcze wioski rycerskiej, na prawa miejskie⁴⁰, jednak w świetle wiadomości, które uzyskujemy w trakcie analizy jednego z nadań na rzecz cystersów z Rud Raciborskich, znanych nam z późniejszego odpisu, sporządzonego na polecenie księcia raciborskiego Walentego Garbatego w 1520 roku⁴¹, możemy twierdzić, iż również Żory były o wiele starszą osadą, być może sięgającą swoimi początkami czasów powstania Wodzisławia i Rybnika.

Ostatnim wreszcie ośrodkiem, do którego odnosił się pisarz biskupi, wymieniając poszczególne wioski, był Cieszyn⁴². Również i to miasto posiada bardzo starą genezę, o czym świadczą nie tylko zapisy źródłowe, z których najstarsze pochodzą z połowy XII wieku⁴³, lecz również niezwykle bogate i stare pozostałości archeologiczne, sięgające czasów przedpaństwowych⁴⁴.

Konkludując ten fragment wypowiedzi, możemy stwierdzić, iż absolutna większość osad, do których odwoływał się pisarz *Liber foundationis*... jako do centrum określonego zespołu osadniczego, posiadała bardzo stary rodowód, wcześniej też ujawniła się w przekazach pisanych. Zaledwie dwie z nich, czyli Pyskowice i Zbrosławice, wystąpiły na dokumentach w okresie spisывania *Księgi uposażeń*..., niemniej charakter zapisów na ich temat jednoznacznie wskazuje, że również i te miejscowości swoimi początkami sięgały czasów o wiele wcześniejszych niż przełom XIII i XIV wieku. Tego rodzaju konstatacja zdaje się sugerować, iż omawiane źródło powinno obejmować całość lub absolutną większość substancji osadniczej księstwa opolskiego, jaka istniała tutaj na przełomie XIII i XIV stulecia.

³⁸ *Iste sunt decime campestris circa Ribnik Zary et Wladislaviam* – por. *Liber foundationis*..., s. 108. Na stronie 109 pisarz powtórzył częściowo ten zapis, odnosząc się tym razem jednak wyłącznie do Żor i Wodzisławia jako do miast, wokół których znajdowały się również osady uiszczające biskupom wrocławskim czynsz w pieniądzu. Stosowny zapis źródła brzmi: *Iste sunt ville circa Zary et Wladislaviam solventes per IIIor scotos de mans* – por. *Liber foundationis*..., s. 109.

³⁹ I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie*..., s. 106.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Pszczynie, Zespół akt Archiwum Książąt Pszczyńskich, sygn. II – 201; *Schlesisches Urkundenbuch*..., T. 3, nr 164.

⁴¹ Szerzej por. I. Panic: *Żory we wczesnym średniowieczu. Z badań nad historią miasta. Żory 2000*, s. 76–78.

⁴² *Iste sunt ville in terra ducis Teschinensis* – por. *Liber foundationis*..., s. 110.

⁴³ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*..., T. 1, nr 27.

⁴⁴ A. Kietlińska: *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*. „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1960, T. 5, s. 63 i nn.; W. Iwanek: *Kilka uwag o romańskiej rotundzie zamkowej w Cieszynie*. „Cieszyński Rocznik Muzealny” 1969, T. 1, passim.

Weryfikując tę tezę, zauważmy na początek, iż – jeśli chodzi o księstwo opolskie – w *Liber foundationis...* wzmiankowano łącznie nieco ponad 400 miejscowości. Najpewniej ta właśnie liczba skłoniła badaczy tego problemu do szacowania liczby osad, które istniały na historycznym Górnym Śląsku pod koniec wczesnego średniowiecza (czyli na przełomie XIII i XIV wieku), a więc w momencie spisywania *Liber foundationis...*, na nieco ponad 500 miejscowości, ponieważ w tych szacunkach ujmowano również miasta i wioski górnośląskie znajdujące się na terytorium podlegającym jurysdykcji kościelnej biskupów krakowskich⁴⁵. Tymczasem prowadzone przez nas przed kilkunastu laty badania nad przebiegiem akcji osadniczej w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu wykazały, iż – wbrew sądom wyrażanym w literaturze przedmiotu⁴⁶ – liczba istniejących tu wówczas osad była wręcz nieporównywalnie większa i przekraczała znacznie 800 miast i wiosek⁴⁷. Oznacza to, iż pisarz biskupi albo pominął część nowo zakładanych osad, albo też nie uwzględnił wielu starszych, istniejących tutaj od dawna miejscowości.

Konstatacja ta pozwala nam przejść do kolejnego problemu zasygnalizowanego w przyjętej przez nas procedurze badawczej, a mianowicie do ustalenia, która z pozostałych miejscowości, wymienionych w analizowanym źródle, a posiadających starszy rodowód, poprzedzający czas jego spisania, znalazła się w *Liber foundationis...* i jakie były przyczyny tego stanu rzeczy. Problem ten rozpatrzmy na przykładzie dwóch okręgów utworzonych przez pisarza biskupiego, czyli okręgu Olesno–Lubliniec oraz cieszyńskiego. Za tego rodzaju wyborem przemawia fakt, iż oba w zasadzie obejmują terytorium całej byłej kasztelanii: oleskiej⁴⁸ i cieszyńskiej. Ponadto te właśnie regiony obejmują najwięcej miejscowości. Są zarazem położone na przeciwnych krańcach księstwa opolskiego, co pozwala uzyskane wyniki uznać za reprezentatywne, jakkolwiek w przyszłości istnieje konieczność przebadania każdej z osad wymienionych w omawianym źródle, wzmiankowanych zarazem w starszych przekazach.

Jeśli chodzi o region *circa Olesno et Lublyn*, pisarz biskupi wzmiankuje tutaj aż 47 miejscowości. Spośród nich 39 osad nie tylko po raz pierwszy w ogóle trafiło do przekazów pisanych, ale również na ten czas przypadał

⁴⁵ W. Kuhn: *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*. Sigmaringen 1984, s. 35–41. Por. też Tenże: *Siedlungsgeschichte Oberschlesiens*. Würzburg 1954, passim.

⁴⁶ H. Borek (*Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*. W: *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*. Red. J. Janczak i T. Ładogórski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 50) przyjmuje tu istnienie około 600 miejscowości.

⁴⁷ Por. I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie...*, s. 167.

⁴⁸ Musimy jednak dodać, iż w przypadku tego okręgu pisarz biskupi zaliczył do niego również kilka miejscowości, które – jeśli chodzi o świecki układ terytorialny księstwa opolskiego – należały do innych kasztelanii, np. Lubniane do kasztelanii strzeleckiej.

moment ich zakładania⁴⁹. Oznacza to, że aż osiem miejscowości albo trafiło do przekazów pisanych już wcześniej, albo też z analizowanego przekazu jednoznacznie wynika, iż owe wioski są o wiele starsze, aniżeli wskazuje na to ich pierwszy zapis źródłowy. Dwie z nich, Olesno i Lubliniec omówiliśmy wyżej. Pozostałe osady przynależne do tej grupy to przede wszystkim Szczedrzyk, Lugniany, Staniszcze i Zębowice. Wprawdzie spośród nich tylko Lugniany pojawiły się na dokumentach wcześniej⁵⁰, jednak wszystkie te wioski pisarz biskupi (po określeniu wysokości dziesięciny uiszczanej przez ich mieszkańców) opatrzył dodatkową uwagą: *Has omnes villas dominus dux Oppoliensis consuevit ab antiquo pro XL urnis mellis habere*⁵¹. Kobyłno trafiło do *Księgi uposażeń*... dlatego, iż posłużyło pisarzowi dla dokładniejszego zlokalizowania Jełowej⁵². Również starszą osadą był znany już w pierwszej połowie XIII wieku Skarbiszów, który trafił do omawianego źródła dlatego, iż należało zaznaczyć podział pobieranej dziesięciny między kościół w Dąbrowie oraz biskupa⁵³.

Jeśli chodzi o kasztelanię cieszyńską *Księga uposażeń*... wykazuje aż 75 punktów osadniczych. Co jednak ciekawe, jedynie pięć spośród nich albo pojawiło się w przekazach pisanych w okresie wcześniejszym, np. wspomniany już Cieszyn, albo też pisarz biskupi wyraźnie zaznaczył, dlaczego dana osada znalazła się na jego liście. Pierwszą z nich jest Raj. Ten współcześnie przysiółek Karwiny został wymieniony dlatego, iż na jego gruntach zostało w tym właśnie czasie założone przez pierwszego księcia cieszyńskiego, Mieszka, miasto Frysztat⁵⁴. Następną osadą, która znalazła się w *Liber foundationis*..., a która jest bez wątpienia osadą starszą, jest Simoradz. Powodem jej umieszczenia było rozdzielenie dziesięciny między tutejszą świątynię parafialną oraz biskupów⁵⁵. Dla odmiany wioski Orłowa (dzisiaj miasto w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego) i przytoczona w tytule naszego artykułu Kula zostały wprowadzone do wykazu w celu zróżnicowania łańców, z których pobierali dziesięcinę benedyktyni z Orłowej, od tych, z których dziesięcina przechodziła w ręce biskupie⁵⁶.

⁴⁹ Pomijamy w tym miejscu pytanie o to, w jakim stadium znajdował się proces ich tworzenia, gdyż kwestia ta wykracza poza zakres artykułu.

⁵⁰ W 1260 r. książę Władysław opolski podarował z Łubnianów 10 kamieni wosku na oświetlenie kościoła klasztoru norbertanek w Czarnowasach. Por. *Schlesisches Urkundenbuch*..., T. 3, nr 340.

⁵¹ *Liber foundationis*..., s. 101.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże; por. też I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie*..., s. 61.

⁵⁴ *Item Fienstad in Ray* – por. *Liber foundationis*..., s. 110.

⁵⁵ *Item in Semoraz debent esse XX mansi de quibus ad ecclesias ibidem pertinent VI mansi ab antiquo* – por. *Liber foundationis*..., s. 111.

⁵⁶ *Item in Cula sunt XL mansi, de quibus monachi de Orlavia XVI mansos ab antiquo habent, reliqui vero spectant ad mensam episcopalem* – por. *Liber foundationis*..., s. 112.

Dodajmy też, że sama Orłowa pojawiła się na dokumentach już w latach dwudziestych XIII wieku⁵⁷.

Analiza treści dotyczącej osad z obu kasztelanii, cieszyńskiej i Olesna, jednoznacznie sugeruje, iż osady starsze, czyli te, które powstały o wiele wcześniej, aniżeli spisano *Księgę uposażeń biskupów wrocławskich*, trafiły na karty tego źródła jedynie wówczas, jeśli istniały bardzo konkretne okoliczności. Była to przede wszystkim konieczność zaznaczenia, kto ma prawo do poboru dziesięcin w przypadku, gdy biskupi wrocławscy uprzednio jej część przekazali innej instytucji kościelnej, albo też gdy przy okazji spisywania powinności, dokonywali konkretnej darowizny. Inną przyczyną była chęć bardziej precyzyjnego określenia miejsca, w którym dana osada się znajdowała; w takim przypadku pisarz biskupi odwoływał się do starszej miejscowości, bardziej znanej, położonej w sąsiedztwie nowo zakładanej osady. Trzecim wreszcie powodem, dla którego wzmiankowano wioskę starszą, była zmiana jej sytuacji prawnej, np. gdy w jej obrębie zakładano nową osadę (najczęściej miasto). We wszystkich tych przypadkach należało szczegółowo określić, kto ma prawo do poboru dziesięcin i – tym samym – w jakim stopniu będą uszczuplone dochody biskupów wrocławskich.

Rozpatrzenie postawionych wyżej pytań badawczych skłania nas do sformułowania następujących konkluzji. *Liber foundationis*... nie stanowi zwykłego zestawienia wszystkich miejscowości, jakie istniały na Śląsku na przełomie XIII i XIV stulecia. Źródło to obejmuje bowiem przede wszystkim wykaz osad, które powstały w okresie niewiele poprzedzającym czas spisania tego przekazu.

Układ treści przyjęty przez kancelarię biskupią, polegający na grupowaniu większej liczby osad w zespoły osadnicze, zmuszał pisarza biskupiego do odwoływania się do znaczniejszych, zarazem starszych i bardziej znanych miejscowości. Szczegółowa lektura *Księgi uposażeń biskupów wrocławskich* pokazuje jednak, iż oprócz tych osad na kartach tego źródła znalazła się również inna grupa starszych miejscowości. Nie ulega wątpliwości, iż w grę wchodziły w zasadzie dwie ich podstawowe kategorie. W skład pierwszej z nich wchodziły osady, w których wcześniej dokonywano cesji części dochodów przynależnych biskupom wrocławskim na rzecz innych instytucji kościelnych. Zaistniała w tym momencie potrzeba zabezpieczenia dochodów biskupów wrocławskich przed ich ewentualnym uszczupleniem, wobec tego istniejący stan rzeczy dokumentowano na piśmie. Drugim powodem umieszczania na liście osad starszych były zmiany organizacyjno-prawne, jakie zachodziły w obrębie niektórych miejscowości w związku z toczącą się wówczas akcją osadniczą w księstwie opolskim. Mamy tu na myśli fakt

⁵⁷ J. Bakala: *Z nejstarších dějin Orlove*. W: *Orlova. 1223–1973. Historie a současnost*. Orlova 1973, s. 18 i nn.

powstawania w obrębie poszczególnych osad nowych punktów osadniczych. Tego rodzaju zmiana powodowała konieczność regulacji wysokości dziesięcin starszej, w takim przypadku na ogół osłabionej ekonomicznie, osady i określenie wysokości powinności dla nowo założonych miejscowości.

Przedstawione konstatacje stawiają zarazem przed badaczem różnych zagadnień, które można śledzić w oparciu o omawiany przekaz (np. procesów osadniczych lub gospodarczych, zachodzących w poszczególnych kasztelaniasach bądź też w mniejszych regionach), pilną potrzebę każdorazowej kompleksowej jego analizy.